

Upadłość konsumencka a niewypłacalność gospodarstw domowych spowodowana ich nadmierną konsumpcją w Polsce

Consumer bankruptcy and insolvency of households in relation to their excessive consumption in Poland

Adam Reczuch, Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu

STRESZCZENIE

Celem niniejszego artykułu jest analiza instytucji upadłości konsumenckiej w Polsce jako narzędzia ograniczania nadmiernej konsumpcji gospodarstw domowych oraz ich niewypłacalności. Z powodu wysokiego, czasami nawet irracjonalnego, poziomu konsumpcji finansowanego za pomocą różnego rodzaju kredytów, wiele gospodarstw domowych traci płynność finansową. Rozważania dotyczą relacji pomiędzy upadłością konsumencką a sytuacją finansową zadłużonych gospodarstw domowych oraz innych podmiotów, w szczególności banków i przedsiębiorstw, w szerszym ekonomicznym, społecznym i kulturowym kontekście.

Słowa kluczowe: nadmierna konsumpcja, upadłość, gospodarstwa domowe.

The aim of this article is to analyze the consumer bankruptcy law in Poland as a tool for reducing the excessive consumption of households and their insolvency. As a consequence of high, sometimes even irrational level of consumption, which is usually financed by various types of credits, lots of households lose their financial liquidity. The analysis takes into consideration relations between the bankruptcy procedure and financial situation of indebted households and other economic entities, especially banks and enterprises, in broader economic, social and cultural context.

Keywords: excessive consumption, bankruptcy, households.

ABSTRACT

Wstęp

Współczesne społeczeństwa są określane mianem konsumpcyjnych, ze względu na styl życia koncentrujący się wokół konsumpcji jako kluczowej aktywności ekonomicznej. W niniejszym artykule, rozważania będą dotyczyły jednego z aspektów owego zjawiska, tj. nadmiernej konsumpcji, przekraczającej obiektywne potrzeby gospodarstw domowych. Owa konsumpcja bywa często finansowana za pomocą kredytów i pożyczek zaciąganych przez konsumentów w zakresie przekraczającym możliwości ich obsługi, co z kolei prowadzi do ich nadmiernego zadłużenia i niewypłacalności.

W Polsce, niewypłacalne gospodarstwa domowe zyskały szansę na uwolnienie się z pętli nadmiernego zadłużenia, gdyż w dniu 5 grudnia 2008 roku zmieniono Ustawę Prawo upadłościowe i naprawcze (Dz. U. z 2009 r. nr 175, poz. 1361 ze zm.) wdrażając, początkowo restrykcyjne, przepisy o upadłości konsumenckiej do porządku prawnego w Polsce. Następnie, ową ustawę poddano obszernej nowelizacji, liberalizując i uelastyczniając zasady upadłości Ustawą z dnia 29 sierpnia 2014 roku o zmianie ustawy – Prawo upadłościowe i napraw-

cze, Ustawy o Krajowym Rejestrze Sądowym oraz Ustawy o kosztach sądowych w sprawach cywilnych z 2014 roku poz. 1306). Analiza podjęta w artykule zmierza do zbadania wpływu procedury upadłościowej na ograniczenie niewypłacalności gospodarstw domowych wynikającej z ich nadmiernej konsumpcji.

Nadmierna konsumpcja gospodarstw domowych

Poziom konsumpcji staje się dla wielu gospodarstw domowych wyznacznikiem ich statusu ekonomicznego. Podmioty te starają się podwyższać poziom konsumpcji po to, aby w pewien sposób zmanifestować swoją pozycję społeczną. Zgodnie z *Hipotezą dochodu relatywnego i nieodwracalności konsumpcji* autorstwa J. Duesberry'ego, struktura dochodów i wydatków związana jest z grupą odniesienia, do której aspiruje dane gospodarstwo domowe, co prowadzi do tzw. „efektu pokazowego” oraz „rygla konsumpcyjnego”, polegającego na utrzymywaniu poziomu konsumpcji na określonym, wysokim poziomie (Bywalec 2009: 20). Podobne tezy,

choć bardziej skrajne, głosił T. Velben, który w *Hipotezie konsumpcji ostentacyjnej* uznał, że celem konsumpcji są przede wszystkim względy prestiżowe i chęć wyróżnienia się, zaś użyteczność nabywanych dóbr ma drugorzędne znaczenie (Jayapalan 2001: 189-190). Owe zachowania mogą prowadzić do nadmiernej konsumpcji, która będzie wykraczać poza ramy obiektywnie uzasadnionych potrzeb danego gospodarstwa domowego.

W sensie ekonomicznym, nadmierna konsumpcja polega na braku równowagi pomiędzy jego możliwościami finansowymi (obecnymi i prognozowanymi), a zakupami produktów i usług, co może prowadzić do problemów ze spłatą zobowiązań, jak i niewypłacalności. Gospodarstwo domowe wpadające w pułapkę zadłużenia nabywa dobra zbyt drogie i w zbyt dużej liczbie, jak na swoje możliwości, a owe wydatki traktuje nie tyle w kategorii zaspakajania potrzeb ekonomicznych, co emocjonalnych, jak i manifestacji określonego poziomu życia (Świecka 2009: 40).

Należy zauważyć, że w ostatnich latach poziom konsumpcji jest stymulowany poprzez rozwój różnego rodzaju ośrodków masowej konsumpcji (np. galerii, hipermarketów, sklepów internetowych), wśród których kluczowe znaczenie należy przypisać różnego rodzaju centrom handlowym, oferującym nie tylko towary i usługi, ale także zaspakajającym potrzeby w zakresie rozrywki, uprawiania sportu, kontaktu z innymi ludźmi, czy obcowania z przyrodą. Działania centrów handlowych są w dużym stopniu zrjonalizowane i usystematyzowane do stymulowania bodźców nakierowanych na zwiększanie poziomu konsumpcji (Ritzer 2012: 22-26).

Biorąc pod uwagę kontekst historyczno-kulturowy, warto zwrócić uwagę, że Polska należy do tzw. państw postsocjalistycznych, a jej gospodarka uległa transformacji z centralnie zarządzanej w kierunku wolnorynkowej. Kluczowe reformy gospodarcze, na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku, spowodowały stopniowe modernizowanie się gospodarki, ale także wiązały się z dużymi kosztami społecznymi (np. bezrobociem strukturalnym). Z drugiej strony, dzięki otwartym granicom, dostępowi do telewizji satelitarnej, a później także Internetu, Polacy mogli zapoznać się ze stylem życia w krajach wysoko rozwiniętych.

Mieszkańcy Polski zaczęli aspirować do wyższej stopy życiowej i dążyć do wyrównania poziomu życia z krajami zamożniejszymi, co nasiliło się po wstąpieniu kraju do struktur UE. Dzięki rozwijającemu się rynkowi usług finansowych, Polacy zyskali możliwości nabywania różnych dóbr na kredyt.

Niewypłacalność gospodarstw domowych i ich nadmierne zadłużenie

Niewypłacalność, w odniesieniu do gospodarstw domowych, polega na utracie płynności finansowej i niezdolności do obsługi własnego zadłużenia, zwłaszcza kredytów i pożyczek zaciągniętych na potrzeby bieżącej konsumpcji. Zdarza się, że wskutek przekredytowania gospodarstw domowych dochodzi do narastania zadłużenia w formie tzw. spirali, która polega na tym, że dłużnik reguluje raty kredytów zaciągając następne zobowiązania finansowe.

Co więcej, kolejne pożyczki mogą być zaciągane w parabankach, ze względu na odmowę dalszego finansowania konsumentów nadmiernie zadłużonych przed banki. Owe pożyczki w para-bankach będą z reguły obciążone znacznie wyższymi, dodatkowymi kosztami. Finalnie, wzrost obciążeń z tytułu kredytów i pożyczek spowoduje całkowitą utratę zdolności do ich obsługi.

Dane na temat skali zadłużenia konsumenckiego zbierane przez biura informacji gospodarczej, ujawniają znaczną skalę tego zjawiska. Według danych z marca 2016 roku BIG InfoMonitor SA, w rejestrze dłużników widnieje obecnie 2,05 mln osób, a średnie zadłużenie wynosi 20 793 zł, zaś łączna pula długów konsumenckich wynosi niemal 43 mld zł (www.big.pl/infodlug 2016).

Niewypłacalność, wynikająca z nadmiernego zadłużenia, niesie szereg ujemnych konsekwencji o różnym charakterze m.in. prawnym, ekonomicznym, lecz także psychologicznym. Dalszą konsekwencją nadmiernego zadłużenia może także być wykluczenie społeczne, a czasami również stygmatyzacja. Osoba nadmiernie zadłużona może ograniczać swoje kontakty z innymi ludźmi i wycofywać się z życia społeczno-ekonomicznego, mając poczucie wstydu z powodu zadłużenia (*The over indebtedness...* 2012: 177-178). Ponadto, osoby skłonne do nazbyt wysokiego poziomu życia po utracie płynności finansowej mogą doświadczać wielu różnych trudności w życiu społeczno-gospodarczym, ze względu przede wszystkim na wszczęcie przymusowej egzekucji ich zadłużenia. Z tych przyczyn, niewypłacalne gospodarstwa domowe mogą poszukiwać schronienia przed czynnościami egzekucyjnymi w „szarej strefie”, gdzie będą osiągać czasami dosyć wysokie, nieopodatkowane dochody, finansując nimi nadal swój wysoki poziom konsumpcji. Niestety, czerpanie dochodów z „szarej strefy” może pozbawić te osoby świadczeń z tytułu ubezpieczeń społecznych, wypłacanych w przypadku utraty możliwości pracy ze względu na wiek lub stan zdrowia, co może narazić je na wykluczenie społeczne i ubóstwo.

Upadłość konsumencka a nadmierne zadłużenie gospodarstw domowych

Jednym z kluczowych narzędzi ograniczania nadmiernego zadłużenia jest upadłość konsumencka. W niniejszym artykule rozważania będą dotyczyć wyłącznie zastosowania tej instytucji wobec gospodarstw domowych, które popadły w niewypłacalność wskutek ich nadmiernej konsumpcji. Pierwsza część rozważań będzie dotyczyć wybranych zagadnień prawnych, a następna dokona ich ekonomicznej analizy.

Obecne regulacje obowiązujące od 1 stycznia 2015 roku otwierają szeroki dostęp do procedury upadłościowej. Według danych Centralnego Ośrodka Informacji Gospodarczej liczba upadłości konsumenckiej znacząco wzrosła np. w styczniu 2015 roku było ich tylko dwie, a pod koniec tego roku – 331 (<http://www.coig.com.pl> 2016).

W myśl obecnie obowiązujących przepisów, zadłużenie nie może wynikać m.in. z powodu rażącego niedbalstwa lub winy umyślnej (art. 491 ze zn. 4 pkt 1 u.p.u.n). Należy jednak dodać, że upadłość będzie mogła być ogłoszona nawet w tych dwóch powyższych sytuacjach, jeżeli przemawiają za tym względy humanitarne lub społecznościowe, czyli dwie ogólne kategorie, które przynajmniej teoretycznie pozwolą na ogłoszenie upadłości, praktycznie niemal w każdym przypadku.

Wina umyślna polega na podjęciu przed dłużnika działań przy jednoczesnym spełnieniu dwóch, dodatkowych przesłanek, tj. obiektywnej, związanej z naruszeniem porządku prawnego oraz subiektywnej, czyli obejmującej świadomość owej bezprawności (Serwach 2014: 85). Zgodnie z ową koncepcją, dłużnik musiałby w sposób świadomy naruszyć porządek prawny, czyli np. wyludzić kredyt na podstawie fałszywego zaświadczenia o dochodach i mając z góry powzięty zamiar, że nie będzie go spłacać. Zatem, wyłącznie dłużnicy zachowujący się w sposób skrajnie nieodpowiedzialny byłiby wyłączeni z dobrodziejstwa upadłości konsumenckiej, ze względu na świadome działania na szkodę wierzycieli.

Dużo większy problem wiąże się ze zdefiniowaniem rażącego niedbalstwa przy zaciąganiu zobowiązań finansowych jako przyczyny wyłączającej upadłość konsumencką. Na wstępie należy odróżnić zwykłe niedbalstwo, które daje podstawy do ogłoszenia upadłości konsumenckiej, od rażącego niedbalstwa. O rażącym niedbalstwie można mówić wówczas, gdy doszło do uchybienia podstawowym, elementarnym zasadom należytej staranności, jakiej można wymagać od każdej osoby w konkretnych okoliczno-

ściach (Serwach 2014: 91). Owe zasady podstawowe należytej staranności o charakterze fundamentalnym, których dłużnik nie powinien przekroczyć, należy przeanalizować biorąc pod uwagę sytuację społeczno-ekonomiczną konkretnego dłużnika oraz inne czynniki wpływające na sposób gospodarowania, w szczególności świadomość ekonomiczną oraz wiedzę i umiejętności zarządzania finansami osobistymi.

Wydaje się, że należyta staranność danego konsumenta, związana z sięganiem po usługi kredytowe, winno się powiązać z jego możliwością przewidzenia przyszłych, ujemnych zdarzeń. Osoba o płytkiej świadomości ekonomicznej, dokona pochopnej oceny swojej sytuacji finansowej, bazując na uproszczonych informacjach docierających do niej z różnych mediów (np. reklam internetowych) bez należytej analizy swoich rzeczywistych potrzeb i możliwości finansowych.

Owi konsumenci, mając do dyspozycji liczne oferty różnych usług finansowych, stale korzystają z nich w nabywaniu różnych dóbr, co często jest sprzeczne z zasadami racjonalnej gospodarki finansami, ale w konkretnych sytuacjach analizowane zachowania nie powinny rażąco naruszyć zasad należytej staranności w odniesieniu do konsumenta o płytkiej świadomości ekonomicznej, bazującej na wiedzy wynikającej z prostych haseł reklamowych. Tym bardziej, że zadłużeni konsumenci będą posługiwać się ofertą finansową legalnie funkcjonujących instytucji finansowych, które dokonują badania ich zdolności do obsługi pożyczek i kredytów.

Zachowania nadmiernie konsumpcyjne mogą mieć czasami charakter patologiczny, który bywa określany mianem zakupoholizmu, mając podłoże w większym stopniu psychologiczne niż ekonomiczne. Ten problem dotyczy w szczególności osób młodych, dla których zakupy stały się kluczowym elementem ich życia społeczno-ekonomicznego i są często finansowane za pomocą kart kredytowych. Wydaje się, że szczególnie naganne tego typu zachowania konsumpcyjne mogą mieć charakter rażący i pozbawiać dłużników możliwości ogłoszenia upadłości, aczkolwiek nie będą się w tej kategorii mieścić osoby, które mogły w danych okolicznościach przypuszczać, że będą w stanie spłacać swoje zadłużenie.

Ustawa wyłącza co do zasady możliwość ogłoszenia kolejnej upadłości przez kolejne dziesięć lat (art. 491 ze zn. 4 ust. 2 i 3 u.p.u.n), co przynajmniej teoretycznie winno skłonić konsumentów do bardziej odpowiedzialnych zachowań przez następne lata. Wydaje się jednak, iż osoby o płytkiej świadomości ekonomicznej mogą się powtórnie nadmiernie zadłużyć przed upływem tego terminu.

Upadłość konsumencka jako instrument walki z niewypłacalnością gospodarstw domowych a system ekonomiczny

Rozważania o ekonomicznym kontekście relacji upadłości konsumenckiej i nadmiernego zadłużenia mogą być analizowane w trzech różnych płaszczyznach badawczych, tj. biorąc pod uwagę punkt widzenia dłużnika, wierzyciela oraz całego systemu ekonomicznego. Jeżeli chodzi o dłużnika, wydaje się mało realne, że upadłość wpłynie na korektę jego nadmiernie konsumpcyjnych zachowań. Brakuje bowiem w ustawie elementów reedukacyjnych, mających upowszechnić prawidłowe wzorce zachowań, związanych z kontrolowaniem zachowania dłużnika po ogłoszeniu upadłości. Ponadto, po uwolnieniu się od zadłużenia, upadły będzie mógł prowadzić w zasadzie swobodną gospodarkę finansową bez żadnych ograniczeń poupadłościowych, które są charakterystyczne dla innych państw np. ograniczenia w dostępie do kredytów w Anglii dla upadłych (Gerhardt 2009: 21).

Aczkolwiek liczne problemy wynikające z niewypłacalności, w tym ciężar spłat wierzycieli, mogą wpłynąć pozytywnie na osobę skłoną do nadmiernie konsumpcyjnych zachowań, która będzie bardziej ostrożna w zaciąganiu zobowiązań finansowych, balast nadmiernego zadłużenia niesie sporo ujemnych następstw związanych głównie z windykacją należności, które mogą być uciążliwe ze względu na możliwe utrudnienia o charakterze ekonomicznym, np. w dostępie do usług kredytowych. Stąd też, kolejne kredyty mogą być zaciągane w większym stopniu powściągliwie, w obawie przed ponowną utratą płynności finansowej.

Ponadto, zgodnie z *Hipotezą cyklu życia* A. Ando i F. Modiglianiego, osoby młode mają znacznie więcej obciążeń finansowych, niż możliwości ich finansowania (Świecka 2009: 37). Największe bowiem obciążenia finansowe są zaciągane w młodym wieku, kiedy to rozpoczynające karierę zawodową młode osoby nie mają z reguły wysokich zarobków, ani ustabilizowanej sytuacji zawodowej, choć muszą ponieść znaczące koszty związane z edukacją, ale także założeniem nowego gospodarstwa domowego, w tym nabyciem nieruchomości. Owe wydatki będą finansowane głównie za pomocą kredytów, zaś w późniejszym okresie życia, wraz ze wzrostem zarobków, osoby te nie będą musiały tak często sięgać do kredytów, ponieważ będą w stanie zaspakajać swoje potrzeby konsumpcyjne ze swoich rosnących, wyższych dochodów uzyskiwanych wraz z awansem zawodowym.

Oceniając upadłość konsumencką z punktu widzenia wierzycieli, a zwłaszcza instytucji finansowych, znowelizowana wersja ustawy rodzi pewne niebezpieczeństwa. Ustawodawca nie przewidział żadnego specjalnego, łatwo dostępnego rejestru upadłych wzorem, np. Francji (Gerhardt 2009: 21), w których dłużnik figurowałby przez pewien czas po ogłoszeniu upadłości, co pozwalałoby w łatwy sposób zweryfikować danego konsumenta.

W dodatku zbyt łatwe uwalnianie się dłużników od zobowiązań finansowych może powodować wymierne straty dla ich wierzycieli, w tym przedsiębiorstw świadczących masowe usługi dla ludności. W konsekwencji ulegną obniżeniu zyski firm, co może się przełożyć na wiele innych ujemnych następstw, w tym zwolnień pracowników, podwyższenia oferowanych cen towarów i usług, czy też mniejszych wpływów z tytułu podatków do budżetu państwa. Ponadto, usługi kredytowo-pożyczkowe mogą być trudniej dostępne dla wszystkich potencjalnych klientów, co uderzy także w każde gospodarstwa domowe.

Upadłość konsumencka w obecnej formule może nieść także pewne korzystne następstwa dla wierzycieli borykających się z problemem zachowań nadmiernie konsumpcyjnych ze strony ich klientów. Otóż, wierzyciele w toku postępowania upadłościowego zazwyczaj odzyskują część swoich należności. Należy też zauważyć, że utrzymywanie wysokiego poziomu konsumpcji gospodarstw domowych jest w ich interesie, o ile ich klienci będą zdolni do obsługi swoich zobowiązań finansowych.

Biorąc pod uwagę system ekonomiczny jako całość, należy zauważyć, że obecne rozwiązania mogą mieć pozytywny wpływ na ograniczanie „szarej strefy”, w której chronią się niewypłacalni dłużnicy uchylający się od czynności egzekucyjnych. Osoby nadmiernie zadłużone, dzięki sprawnie funkcjonującej upadłości konsumenckiej, zostaną włączone do systemu społeczno-ekonomicznego i unikną ryzyka wykluczenia społecznego.

Wysoki poziom konsumpcji jest poniekąd uzasadniony z punktu widzenia makroekonomicznego, gdyż dzięki niemu gospodarka może się rozwijać. W okresach stagnacji, czy też recesji, państwa dążą do podniesienia poziomu konsumpcji gospodarstw domowych mając na celu poprawę sytuacji gospodarczej. Dłużnicy mogą być bardziej skłonni do zwiększania poziomu konsumpcji, jeżeli będą mogli się łatwo odłużyć w toku postępowania upadłościowego.

Jednak nadmierna konsumpcja niesie też ujemne skutki makroekonomiczne, ponieważ stymulowanie poziomu konsumpcji gospodarstw może doprowadzić także do fali ich niewypłacalności. Ostatni wielki kryzys finansowy w Stanach Zjednoczonych, zapoczątkowany w roku 2007, wyini-

kał m.in. z udzielenia zbyt wielu kredytów gospodarstwom domowym na zakup nieruchomości. Jego skutki, obejmujące bankructwo banku inwestycyjnego Lehman Brothers, wpłynęły ujemnie nie tylko na mieszkańców Stanów Zjednoczonych, ale też wielu innych krajów, powodując znaczne zubożenie gospodarstw domowych. Warto w tym miejscu podkreślić, że poziom konsumpcji w USA jest bardzo wysoki i bywa określany mianem hiperkonsumpcji. Z powodu zbyt wielu upadłości nadmiernie zadłużonych konsumentów, Stany Zjednoczone zaostrzyły swoje prawo upadłościowe, aby ograniczyć możliwość ogłaszania upadłości dla niesumien-nych dłużników, którzy zbyt często posługują się tą instytucją.

Podsumowanie

Upadłość konsumencka analizowana jako narzędzie ograniczania nadmiernej, nieuzasadnionej konsumpcji gospodarstw domowych, zapewne zatrzyma falę bankructw gospodarstw domowych w Polsce, aczkolwiek upadłe osoby w przyszłości będą powielać swoje niewłaściwe zachowania konsumpcyjne, gdyż obecnym rozwiązaniom brakuje elementów reedukacyjnych dłużników, ale także silnych mechanizmów prewencyjnych, powstrzymujących dłużników przed kolejnym, nadmiernym zadłużeniem.

Owa instytucja może skutecznie ochronić, zwłaszcza niezamożne gospodarstwa, przed ich zubożeniem i wykluczeniem ze sfery życia społeczno-ekonomicznego, ale też obecne rozwiązania mogą ujemnie wpływać na kondycję finansową wierzycieli zadłużonych konsumentów, a tym samym na cały system ekonomiczny i finalnie kondycję ekonomiczną wszystkich gospodarstw domowych.

Bibliografia

1. Jayapalan N., (2001) *Sociological Theories*, Nowe Delhi: Publishing House Atlantic, s. 189-190.
2. Bywalec Cz., (2009) *Ekonomia i finanse gospodarstw domowych*, Warszawa: Wydawnictwo PWN.
3. Centralny Ośrodek Informacji Gospodarczej (dane na temat upadłości konsumenckiej) http://www.coig.com.pl/2015-upadlosc-konsumentencka_lista_osob.php [01.05.2016].
4. Gerhardt M., (2009) *Consumer Bankruptcy Regimes and Credit Default in the USA and Europe*, Bruksela: Publisher CEPS, s. 21.
5. InfoDług (dane na temat zadłużenia konsumenckiego): www.big.pl/infodlug [01.05.2016].
6. Ritzer G., (2001) *Magiczny Świat Konsumpcji*, Warszawa: Wydawnictwo MUZA S.A., s. 22-26.
7. Serwach M., (2014) *Wina jako zasada odpowiedzialności cywilnej oraz okoliczność zwalniająca z obowiązku naprawienia szkody [w:] „Wiadomości Ubezpieczeniowe”*, Warszawa: Wydawnictwo Polska Izba Ubezpieczeń.
8. Świecka B., (2009) *Niewypłacalność gospodarstw domowych*, Warszawa: Wydawnictwo Diffin.
9. *The over indebtedness of European households: updated mapping the situation, nature and causes, effects initiatives for alleviating its impact*, (2013) Berlin: Publisher Civic Consulting.
10. Ustawa z dnia 28.02.2003 roku Prawo upadłościowe (tekst jednolity Dz. U. z 2015 r. poz. 233).

